

Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kürt Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1908- 1914)

Tibet ABAK

Dr., Rusya Bilimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü

E-mail: tibet.abak@gmail.com

Geliş Tarihi: 07.05.2018 Kabul Tarihi: 04.06.2018

ÖZ

ABAK, Tibet, **Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kürt Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1908-1914)**, CTAD, Yıl 14, Sayı 27 (Bahar 2018), s. 3-22.

Osmanlı ve Rusya imparatorlukları arasında Kafkasya hududunda Kürtlerin desteğini sağlamak amacıyla yürütülen mücadele, I. Dünya Savaşı arifesinde giderek sertleşti. İki devlet de etkili bazı aşiretleri kendi saflarına çekerek, bölgede nüfuzlarını arttırmak ve gerçekleşmesi kuvvetle muhtemelen olarak addedilen genel savaşta söz konusu unsurdan askeri olarak yararlanmayı amaçlıyordu. II. Meşrutiyetin ilanı ve İttihat ve Terakki Komitesinin (İTK) iktidara gelişi, Osmanlı merkezine karşı bir Kürt sadakati sorununu doğurmuştu. Yeni Rejimi meşru kabul etmeyen bazı muhafazakâr Kürt aşiret reisleri/liderleri hükümet karşıtı eylemlere giriştiler. Bu çerçevede Babıâli'nin Kürt unsurla ilişkileri gittikçe kötüleşti. Rusya ise bu konjonktürden yararlanma yoluna gitti. Özellikle bazı etkili Kürt liderlerinin Rusya'dan himaye talep etmesi St. Petersburg'a bölgedeki nüfuzunu arttırma fırsatı verdi. Babıâli ise Kürtlerin Rusya'ya olan yönelimlerini kırmak amacıyla II. Abdülhamit'in politikalarına dönüş yaptı.

Anahtar Kelimeler: Kürt Sorunu, 20. Yüzyılın başında Osmanlı-Rus İlişkileri, Abdürrezak Bedirhan, Hüseyin Paşa Hayderanlı, İttihat ve Terakki, Ermeni Sorunu.

ABSTRACT

ABAK, Tibet, **A General Assessment on Kurdish Problem in Ottoman-Russian Relations (1908-1914)**, CTAD, Volume 14, Issue 27 (Spring 2018), pp. 3-22.

On the eve of World War I, the struggle between Russian and Ottoman empires for purposes of getting support of the Kurds at the Caucasian border intensified gradually. Both States strove to get support of considerable Kurdish tribes in order to increase their political authority in the region and benefit from military skills for the imminent world war. The proclamation of the 2nd Constitutional Monarchy and the accession to power of the Committee of Union and Progress gave rise to a Kurdish loyalty problem against the Ottoman center. Some conservative Kurdish tribe leaders, which did not deem the new regime legitimate, attempted anti-government actions. In this framework, the Ottoman government's relations with kurds deteriorated gradually. The Russian Empire took advantage of this conjuncture. Demand of protection from Russia by especially some prominent Kurdish leaders gave Russia the opportunity to increase its influence in the region. The Ottoman government began to follow policies of Abdulhamid II in order to break down the tendencies of the Kurds.

Keywords: Kurdish Question, Ottoman-Russian Relationships at the beginning of 20th century, Abdurrezak Bedirhan, Huseyin Pasha Hayderanli, Committee of Union and Progress, Armenian Question.

Giriř

İran ve Kafkasya sınır boyları, Rus-Osmanlı ilişkilerinde on yedinci yüzyıldan itibaren stratejik bir rol oynamıştır. Bölgedeki Müslüman tebaanın büyük bir çoğunluğunu oluşturan Kürt aşiretleri, Babiâli'nin bu coğrafyada hudut güvenliğinin sağlanmasında temel dayanağı olagelmisler; on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren ise doğu ve kuzeydoğu Anadolu'daki önemleri daha da artmıştır. Zira Kafkasya cephesinde sınırlarını 1804 yılından itibaren verdiği savaşlarla sürekli genişleten Rus Çarlığı, bu etnik unsurla yakından ilgilenmeye başlamıştır. Yirminci yüzyıla gelindiğinde ise, I. Dünya Savaşı'nın arefesinde Kürt sorunu, Babialı ve St. Petersburg'un ilişkilerindeki temel problemlerden biri olmuştur.

Rus oryantalist V. A. Gordlevski, kendi gözlemlerine dayanarak şöyle demektedir: "Kürtler sanki kaderlerinin kuzeyden belirleneceğini hissederek, arzuyu Rusya ile yakınlaşmaya çalıştılar, Türkiye'nin düşmanı onların dostuydu."¹ Belirtmek gerekir ki bu tespit sadece çağdaş bir gözlemcinin objektif tanıklığını değil, aynı zamanda onun beklentilerini de yansıtmaktadır. 1905 yılında Port Artur'da Japonlar karşısında alınan yenilgiden (1905) sonra

¹ V. A. Gordlevski, "İz jizni kurdov", *İKORGO*, T. XXII, No: 4, 1913-1914, s. 457.

tüm kuvvetini Yakın Doğu'ya² vererek, Uzakdoğu'da kaybettiklerini burada tazmin etmeye çalışan Rusya,³ Kürt aşiretleri gibi çeşitli etnik unsurların desteklerine ihtiyaç duyuyordu. Aslında milletlerin, dinlerin ve Büyük Güçlerin birbirinden farklı amaçlarının iç içe geçtiği ve sorunların kartopu gibi büyüdüğü bu coğrafyada Çarlık rejiminin kendi hedeflerine ulaşabilmek için her tür desteğe ihtiyacı vardı. İran, Afganistan ve Tibet hakkındaki 1907 Rus-İngiliz Anlaşması, St. Petersburg için dış politikada adeta hayat öpücüğü olmuştur. İzvolski'nin Dışişleri Bakanlığı döneminin en parlak başarılarından olan anlaşmaya göre İran'ın güneyi İngiltere'nin ekonomik ve siyasi nüfûz alanı olarak kabul edilirken, kuzeyi ise Rusya'nın nüfûz alanı hâline geliyordu.⁴ Bunun anlamı, İran Azerbaycanı⁵ olarak adlandırılan bu bölgenin Çarlık yönetiminin fiili hâkimiyeti altına girmesi demekti ki Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerine yakınlığı göz önüne alındığında bu bölge, tam anlamıyla stratejik bir mihverdi. Nitekim I. Dünya Savaşı öncesinde Rumiye, Hoy, Salmas gibi İran'ın kuzeybatısındaki Rus konsolosluklarının ve bunların bünyesindeki askeri ve istihbarî görevlilerin faaliyetlerinin gittikçe arttığı görülmekteydi. Şunu da ifade etmek gerekir ki her tür eylem Osmanlı topraklarındaki diğer Rus konsoloslukları ile Tiflis'teki Kafkasya Genel Valiliğinin⁶ direktifleri doğrultusunda kolektif olarak gerçekleştirilecektir.

Kürtlere yönelik esaslı ve sistematik bir politika oluşturmayı amaçlayan Çarlık yönetimi, Kürt aşiretlerinin siyasal ve sosyo-ekonomik yapıları hakkında belli ölçüde akademik bilgiye sahipti. Pek çok Rus devlet görevlisi (konsolosluk çalışanı, subay, istihbaratçı vs.) ve şarkiyatçı, Osmanlı'nın doğu vilayetlerine çeşitli amaçlarla geziler düzenlemekte ve buradaki aşiret liderleriyle yakın ilişkiler kurmaktaydılar. Bazı yazarlar St.Petersburg'un bu dönemde Kürdolojinin "dünya başkenti" haline geldiğini dahi iddia etmişlerdir.⁷ Elbette bu yorum biraz

² Yakınoğu terimi Osmanlı topraklarını ve Balkanları kapsayan bir terim olup, Yirminci Yüzyıl öncesi Batıda ve Rusya'da yaygın olarak kullanılmaktaydı.

³ Manoug Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers 1895-1920*, I.B. Tauris, London, 1995, p. 48.

⁴ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu*, Çev. İ Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995, s. 208.

⁵ İran Azerbaycanı coğrafi tanımlaması genel hatlarıyla İran'ın kuzeybatı topraklarını kapsamaktaydı. Tebriz, Urumiye ve Hoy buradaki belli başlı merkezlerdir.

⁶ Rusça adıyla Kafkasya Namestnikliği adı geçen bölgede Rusya'nın uyguladığı politikaların sahadaki belirleyicisi durumundaydı. Petersburg'un Osmanlı ve İran topraklarında faaliyet gösteren istihbaratçıları ve askeri memurları Kafkasya Namestnikliğine bağlı olan Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahının komutası altındaydı. 1905-1916 yılları arasında İ. İ. Vorontsov-Daşkov Kafkasya Genel Valiliği yapmıştır. Bölge politikalarının belirlenmesinde yerel halklara daha çok önem atfeden Vorontsov-Daşkov, bir nevi otonom bir yönetici gibiydi.

⁷ İsmet Şerif Vanlı, "The Kurds in the Soviet Union" *The Kurds: A Contemporary Overview* (Ed. Philip G. Kreyenbroek and Stefan Sperl), Routledge, London, 1992, p. 198; *İstoriya oteçestvennoy vostokovedeniya s sredini XIX veka do 1917 goda* (Redaktori A. A. Vigasin, A. N. Hohlov i P. M. Şastiko), Moskva, 1997, s. 215-225.

abartılı olmakla birlikte – zira Batılı araştırmacılar bölge hakkında daha geniş ve ayrıntılı bilgiye haizdiler – Rusya, Kürt aşiretlerinin genel politik yönelimlerini ve onların gerek devletle, gerekse komşularıyla (Ermeniler) olan ilişkilerini yoğun bir şekilde yakından takip etmekteydi. Bu minvaldeki bilgiler özellikle Tiflis'teki Rus “Kafkasya Askeri Bölge Karargâhının” (KABK) komutasında toplanmakta ve periyodik olarak Karargâhın yayınladığı askeri dergilerde ve derleme kitaplarda basılmaktaydı.⁸ Bununla askeri ve sivil görevlilerin bölgeye ilişkin bilgilerinin arttırılması amaçlanmaktaydı.

Rusya'nın Kürt Politikasında Kuzybatı İran ve Osmanlı ile Rekabet

Yirminci yüzyılın başında Kürtlere yönelik bir politika belirlerken Rusya'yı iki husus endişelendirmekteydi: 1- Giderek kötüleşen Kürt-Ermeni ilişkileri/çatışması; 2- Kafkasya cephesinde Rus kuvvetlerine karşı mukavemet göstermesi amacıyla kurulmuş olan Hamidiye alayları. Henüz 1908'in ilk yarısında, Rusya Savaş Bakanlığı ve KABK tarafından hazırlanan ortak bir projede, Osmanlı yönetimine karşı cevap olarak Kafkasya sınırında Kürtlerden gönüllü askeri birlikler oluşturulması amaçlanmıştır.⁹ Bu plan hayata geçmemesine karşın St. Petersburg hükümeti, İran'ın Kuzybatısındaki nüfûzlu bazı aşiretleri kendisine tâbi kılmış ve askeri amaçlarla Osmanlı'ya karşı kullanmıştır. Bu noktada şunu ifade etmek gerekir ki Osmanlı-İran sınırı, Sultan'a ve Şah'a bağlı güçler tarafından öteden beri ihlâl edilmekteydi. Ancak yirminci yüzyılın başında bu durum olağan bir hâl almış, rakip komşu devleti istikrarsızlaştırmanın bir yolu olarak görülmüştür. Özellikle İran'a veya Osmanlı'ya bağlı Kürt aşiretleri bu mücadelede başat aracı durumundaydılar. Sınırın öte tarafına geçen bazı şaki¹⁰ aşiret grupları sık sık yağma ve soygunlar yapıp tekrar kendi yaşadıkları bölgelere dönmekteydiler. Olayların boyutu sadece düzensiz aşiret güçlerinin saldırılarıyla da sınırlı değildi. 1905 Yılında hudut bölgelerini savunmak amacıyla Osmanlı güçleri İran Azerbaycanına girerek, Urumiye'de konuşlanmıştır. Bu çerçevede, St. Petersburg'un İran'ın Kuzybatısındaki aşiret reisleriyle sıkı ilişkiler kurması kendi nüfûz bölgesini Osmanlı yanlısı güçlerin saldırılarından koruması için önemliydi. Bilhassa Şekak¹¹ aşireti reisi İsmail Ağa Simko'nun Rus yetkililerin himayesi altına alınması ve Ruslarca maddi olarak desteklenmesi, Babalı'nın bölgedeki

⁸ “Nekotorie iz vliyatelnih kurdskih glavarey s kratkoi karakteristikoy ih po svedeniyam za 1910-1911 godi”, *Svodka svedeni o sopredelnih stranah, dobitih razvedkoy, za vremya s 1-go Sentyabra po 1-oe Okt'yabrya 1911 goda*, No: 7-8, Tiflis, 1912, s. 1-15.

⁹ Rossiski gosudarstvenni voenno-istoričeski arhiv (RGVIA), F. 2000, Opis 1, D. 7693, l. 27. Savaş Bakanından Genelkurmay Başkanı F. F. Palitsin'e, 12 Mayıs 1908.

¹⁰ Eşkiya anlamına gelen şaki sözcüğüne Osmanlı belgelerinde sık rastlanmaktadır.

¹¹ Metinde Osmanlı belgelerine bağlı kalınarak, “Şekak” adını kullansa da, İngilizce ve Rusça kaynaklarda Simko'nun aşireti “Abdevi” olarak geçmektedir. İkisinin de kullanımı yanlış değildir.

etkinliğine darbe vurmuştur. Öyle ki söz konusu Kürt aşiret reisinin sınır boylarındaki ve özellikle Van vilayetindeki faaliyetleri, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı idaresi için adeta bir kâbus haline gelmiştir. Sadece şakilik ile sınırlı kalmayan Simko taraftarları, Osmanlı yanlısı güçlerin İran sınırındaki harekâtlarını da engelliyorlar, hatta zaman zaman onları Doğu Anadolu içlerine kadar takip ediyorlardı.¹² Böylece St. Petersburg'un Osmanı yönetimine karşı bölgede bir "aşiret seti" oluşturmaya çalıştığı ileri sürülebilir. Simko, 1912 yılının sonunda sınır boylarında Ruslara hizmetleri karşılığında Tiflis'teki Rus yetkililer tarafından Aziz Stanislav nişanı ile ödüllendirilmiştir.¹³ Bölgedeki Osmanlı istihbarat kaynaklarına göre Kürt aşiret reisi, Kafkasya Namestniki (Genel Vali) Vorontsov-Daşkov tarafından resmî kabul töreniyle şahsen karşılanmıştır.¹⁴ Bunun yanı sıra Babiâli'ye ulaşan istihbaratlarda bölgedeki Rus idaresinin Simko'ya binlerce tüfek teslim ettiği, ayrıca Hoy ve Salmas'ta da bazı köylerin kontrolünü ona bahşettiği bildirilmektedir.¹⁵

Hiç şüphesiz Simko, İran'ın Kuzeybatısında Rusya'nın kullandığı en nüfuzlu Kürt liderlerden biriydi, ancak yegâne isim değildi. Hudut bölgelerinde faaliyet gösteren Sait ve Mir Muhyi adlı bazı şaki önderleri de Rus yetkililerle haberleşmek suretiyle faaliyetlerini yürütmekteydiler.¹⁶ Babiâli ise İran'dan gelen tacizlere yanıt olarak Hamidiye Alaylarında görevli aşiret güçlerine yeni silahlar dağıttığı gibi birliklerin lokasyonlarını da değiştirmeye girişmiş, onları Rus ve İran sınırlarına yakın yerlerde konuşlandırmaya başlamıştır.¹⁷ Farklı devletlerin himayesinde faaliyet gösteren aşiretlerin ve silahlı grupların mücadeleleri sonucunda bölgede tam bir kaos ortamı oluşmuştur. Gerek Osmanlı, gerekse Rus kaynaklarının fikir birliği halinde tespit ettikleri az sayıdaki olgudan biri budur.¹⁸

Şunun ifade edilmesi gerekir ki Babiâli ve St. Petersburg, ortaya çıkan kaostan birbirlerini sorumlu tutmuşlar ve periyodik olarak birbirlerinden sınır

¹² Celile Celil, *Kürt Aydınlanması*, Çev. Arif Karabağ, Avesta, İstanbul, 2001, s. 116-117.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Odası (A.MKT.MHM), Dosya No: 738, Gömlek Sıra No: 5 , Kars Kâtibinden Erkan-ı Harbiye Genel Reisliğine, 18 Kanun-i Evvel 1328 (31 Aralık 1912).

¹⁴ Aynı yerde, Kars Kâtibinden Erkan-ı Harbiye Genel Reisliğine, 8 Kanun-i Evvel 1328 (21 Aralık 1912).

¹⁵ BOA Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS), Dosya No: 2-1, Gömlek Sıra No: 36, Hoy ve Salmas Şehbenderliğinden, 13 Eylül 1329 (26 Eylül 1912); BOA.A.MKT.MHM, Dosya No: 738, Gömlek Sıra No: 5, Harbiye Nezaretinden, 20 Kanun-i Sani 1328 (2 Şubat 1913).

¹⁶ BOA Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH.SYS), Dosya No: 7, Vesika No: 2-2, Harbiye Nezaretine, 4 Teşrin-i Evvel sene 1327 (17 Ekim 1911).

¹⁷ BOA DH.SYS, Dosya No: 7, Vesika No: 2-2, Harbiye Nezaretine, 15 Kanun-i Sani 1326 (28 Kasım 1910).

¹⁸ BOA DH.SYS, Dosya No: 7, Gömlek Sıra No: 2-1, Umum Erkan- Harbiye Dairesi, 19 Şubat 1326 (4 Mart 1911); "Deyatelnost turok v Kurdistane", *Svodka svedeni o sopredelnih stranah, dobitih razvedkoy, za vremya s 15-go maya po 1-oe iyunya 1913 g.*, No: 47, Tiflis, 1913, s. 8-9.

bölgelerindeki saldırıları ve ihlalleri durdurmalarını talep etmişlerdir.¹⁹ Bunun yanında her iki güç, hududun karşı tarafındaki nüfusu kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Sözgelimi Rus yetkililer bazı Osmanlı tebaası Kürtleri (en belirgin örneği Zilan aşireti reisi Ali Eşref Bey'dir) İran topraklarına yerleşmeye çağırılmışlar, bunlara devlet nişanları ve askeri rütbelere vermeyi vadetmişlerdir.²⁰ Osmanlı İttihat ve Terakki idaresi de benzer vaatlerle İran'daki bazı Kürt aşiretlerinin desteğini almaya çalışarak onların bölgedeki nüfuzlarından ve askerî potansiyellerinden yararlanmaya çalışmıştır.²¹ Babîâlî'nin bu politikasının belli ölçüde başarıya ulaştığı söylenebilir. Öyle ki Rus istihbaratına göre, 1913 Eylülünde İran'da mukim 120 Kürt aile, Van vilayetine bağlı Hakkâri mutasarrıfı Cevdet Bey'in çabaları sayesinde Osmanlı topraklarına göç etmiştir.²² Van vilayetinden İstanbul'daki Rus elçiliğine gönderilen bir raporda ise Jön Türk Hükümetinin²³ İran'da kendisine bağlı "Haso" adlı bir Kürt aracılığıyla sınıra yakın yerlerde bulunan Kotur ve Samo civarındaki Kürtlerle temasa geçtiği anlatılmaktadır. Buna göre Babîâlî, Osmanlı tâbiyetinin kabulü halinde geniş araziler ve devlet yardımını garanti etmiştir.²⁴

Osmanlı idarecilerinin İran ve Kafkasya coğrafyasına ilişkin büyük planları olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle İstanbul hükümeti, Rusya'nın İran Kürtleri üzerindeki etkisini kırmak istiyordu. Rus ordusunun yaklaşan "genel savaşta" yenilmesi durumunda söz konusu etnik grubun yardımıyla İran Azerbaycanını ele geçirebileceği, 1914 Ağustosunda vilayet ve merkez idarecilerince tartışılmaktaydı.²⁵ Bu arada Rus Dışişleri Bakanlığı sık sık Babîâlî'yi protesto etmekte ve İttihat-Terakki Hükümetinin İran Kürtlerine yaklaşık 2000 tüfek ve

¹⁹ BOA Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI), Dosya No: 7-5, Vesika No: 9, Dahiliye Nezaretinden Van ve Musul Vilayetlerine. 16 Mart 1326 (29 Mart 1910); Arhiv vneşney politiki Rossiskoy imperii (AVPRİ), Posolstvo v Konstantinopole, 1907-1913, Opis 517/2, D. 3572, l. 30.D. S. S. Sveçin'in gizli telgrafı, Büyükdere, 29 Eylül/12 Ekim 1910 g.; Aynı yerde, l. 27, Golubinov'un gizli telgrafı, Bayezid, 25 Eylül 1910.

²⁰ BOA Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), Dosya No: 662, Vesika No: 97. Dahiliye Nezaretinden, 6 Nisan 1326 (19 Nisan 1910); BOA. Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK-ASK), Dosya No: 254, Vesika No: 22. Serasker Behçet, 23 Kanun-i sani 1323 (5 Şubat 1908).

²¹ "Politiçeskoe polojenie v Kurdistane, Mesopotami i na Turetsko-Persidskoy granitse vo vtoroy polovine 1913 goda", *Svodka svedeni o sopredelnih stranah, dobıtih razvedkoi, po svedeniyam k 20 dekabrya 1913 goda*, No: 57, Tiflis, 1913, s. 13.

²² a.g.m., s. 14.

²³ Türkçe literatürde Genç Türk tanımlaması genelde 1908 Temmuzundan bahsedilirken, tüm Müslüman muhalafeti kastedilerek kullanılmaktadır. II. Meşrutiyetin ilanı sonrası ise bu tanımlamanın yerini "ittihatçılar" almaktadır. Ancak hem İngilizce, hem de Rusça literatürde en yaygın kullanılan olan "Genç Türkler"dir.

²⁴ AVPRİ, Fond 180, Posolstvo v Konstantinopole, 1907-1913, Opis 517/2, D. 3572, l. 79, Van'dan İstanbul Elçiliğine, 25 Mart 1913.; Aynı yerde, l. 80, Van'dan İstanbul Elçiliğine, 25 Mart 1913.

²⁵ BOA. DH.ŞFR, DosyaNo: 435, VesikaNo: 8, Van Vilayetinde Kerkük Mutasarrıfından DahiliyeNazırına, 20 Temmuz 1330 (2 Ağustos 1914).

çok sayıda cephane verdiğini, ayrıca onlar arasında Rusya karşıtı bir propaganda yürüttüğünü iddia etmekteydi.²⁶ Genel olarak 1912-1914 yılları arasında, I. Dünya Savaşına giden süreçte, İran sınır boylarında ciddi bir Rus-Osmanlı rekabetinin ve yer yer çatışmasının yaşandığı söylenebilir. Coğrafi koşullar nedeniyle kontrolü zor ve şaki grupların suistimallerine son derece açık olan bölge, zaten bir kaos potansiyeli taşımaktaydı. İstihbarat ve propaganda mücadelesi bu kaosu daha da arttırmıştır.

İTK ile Kürt Aşiretlerinin Arasındaki Kopukluk ve Çatışma

II. Meşrutiyet'in ilanı (23 Temmuz 1908) ve İttihat ve Terakki Komitesinin yönetimi (dolaylı ve dolaysız) devralması II. Abdülhamit'in siyasi idaresiyle bir kopuşu temsil etmektedir. Meşrutiyet devrinin ilk yıllarını kapsayan bu kopuş sebebiyle, dönemin Rus gözlemcilerinin tanımlamasına uyarak İTK yönetimini “yeni rejim”, ondan öncesini ise “eski rejim” olarak adlandırabiliriz. İki dönem arasındaki farklılık özellikle Kürt siyasetinde son derece belirgindir. II. Abdülhamit döneminde pek çok Kürt aşireti Hamidiye alayları olarak adlandırılan hafif süvari birliklerine kaydedilmiştir (1891). Ermeni komitelerinin faaliyetlerine ve Rusya'ya karşı bir önlem olarak bir araya getirilen Hamidiye alayları silah taşıma serbestliği, çeşitli vergilerden muafiyet gibi imtiyazlar elde etmişlerdir. Bu aşiretlerin içinde en güçlülere Hayderanlı, Millî ve Hasananlı idi.²⁷ Kendilerine devletin verdiği imtiyazları suistimal etmekten çekinmeyen bu oluşumlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerinde baskın askeri-politik unsur haline gelmişlerdir. Özellikle Ermeni komitelerinin silâhlı şiddet eylemlerini arttırdığı dönemlerde, bölgedeki Ermeni ahâli sıkça Hamidiye alaylarında görev alan aşiretlerin yağma ve şiddetine maruz kalmıştır ki bu durum uluslararası bir gündem maddesi haline gelmiştir.²⁸ Kırsal bölgelerde pek çok Ermeni arazisine ve mülküne bu aşiretler veya onların taraftarlarınca el konulmuştur.²⁹

Diğer taraftan Kürt aşiretlerinin saldırıları arttıkça bu defa Ermeni ayrılıkçı faaliyetleri de artış göstermekteydi ve bölge, Kürt aşiretleri ile Ermeni komiteleri arasında bir şiddet sarmalına girmektedir. Ermenilerin faaliyetlerinde genel olarak iki komite ön plandaydı: Daşnaksütyun ve Hınçak. Bunlardan ikincisi Osmanlı İmparatorluğu'ndan radikal bir şekilde kopuşu ve bağımsız

²⁶ BOA.DH.SYS, Dosya No: 13, Vesika No: 5, Hariciye Nezaretine, 13 Mart 1328 (26 Mart 1912); Aynı yerde, Van Vilayetinden Alınan Şifre, 2 Mart 1328 (16 Mart 1912).

²⁷ Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği, Ankara, 1986, s. 53; Martin van Bruinessen, *Ağa Şeyh Devleti*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 286-287.

²⁸ Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Utah University Press, Salt Lake City, 2005, p. 21. V. T. Maevski, *Voenno-statışeskoie opisanie Vanskovo i Bitlisskovo vilaetov*, Tiflis, 1904, s. 212-213.

²⁹ Lewy, *age.*, p. 11-12.

Ermenistan'ın kurulmasını savunmasına karşı, Daşnaksütyun öncelikle Osmanlı bünyesinde otonom bir yönetim elde etmeyi amaçlıyordu. II. Abdülhamit'e karşı örgütlenen Jön Türk muhalefetine destek veren Daşnaksütyun liderlerine, İTK ile işbirliğine girerlerken, İttihatçı önderler tarafından ise kendilerine üç önemli vaatte bulunulmuştur: Hamidiye alaylarının tasfiyesi, Kürt reislerin önceki dönemde işledikleri suçlar için cezalandırılmaları ve Ermenilerden ele geçirilmiş toprakların ve mülklerin eski sahiplerine geri verilmesi.³⁰ Bu nedenle II. Meşrutiyetin ilanı Ermeni nüfus arasında genel olarak sosyo-ekonomik durumlarının düzeleceğine ve doğu vilayetlerinde asayişin sağlanacağına dair umut yaratmıştır. Bunun yanında, şunu ifade etmek gerekir ki, yeniden yürürlüğe konulan Kanun-i Esasi'ye göre devlet nezdinde Müslüman ve gayrimüslim nüfus eşit olarak kabul ediliyordu.

Meşrutiyet iktidarının ilk yılları, meşrutiyetin ilanıyla ortaya çıkan coşkuyu boşa çıkarmamıştır. Doğu vilayetlerinde kökleşmiş sorunları ortadan kaldırmak için derhal harekete geçen Jön Türk liderleri, öncelikle Hamidiye alaylarının kanunsuzluklarını ortadan kaldırmaya yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede söz konusu alayların dönüştürülmesi (başlarına merkezi idarece subaylar atanması, silah taşıma gibi imtiyazlarının kaldırılması vs.) ve bölgede merkezi devlet kontrolünün sağlanması amaçlanmıştır.³¹ Eş zamanlı olarak yeni rejim, geçmiş dönemde Ermenilere ve bölge halkına karşı türlü suçlar işlemiş olan Kürt aşiretlerine karşı takibat başlatmış ve hatta bu uygulama çeşitli isyanlara sebebiyet vermiştir. Bunların içinde en kapsamlısı 1908 yılında gerçekleşen Milli aşireti reisi İbrahim Paşa kalkışması olmuştur. II. Abdülhamit'in en gözde Hamidiye alayları komutanlarından olan İbrahim Paşa, beş bin kişilik bir kuvvetle Diyarbakır ve Urfa civarında hükümet güçleriyle çatışmaya girmiş, ancak kısa sürede yenilgiye uğratılmıştır. Kalan malvarlığı ve arazileri devlet tarafından müsadere edilmiştir.³² Bir başka kayda değer isyan ise Musul vilayetinin Erbil kazasında çıkmıştır. Barzan adlı köyde yerleşik bulunan ve nüfuzlu bir Nakşibendi şeyhi olan Abdülislam Barzani (Şeyh Barzan)³³ Kanun-i Esasi'nin iptali, "devletin tekrar Şeriat ile yönetilmesi" ve otonom bir Kürt yönetimi kurma talebiyle hükümete karşı 1908 yılında silahlı mücadeleye girişmiştir. Şeyh Barzan isyanı, ilk aşamada bastırılrsa da tam olarak sona erdirilememiş ve I. Dünya Savaşına değin aralıklarla Babıali'yi meşgul etmeye devam etmiştir.

³⁰ Ariadna Tirkova, *Staraya Turtsiya i Mladoturki*, Petrograd, 1916, s. 64.

³¹ "Kurdskaya konnitsa", *Svodka svedeni o sopredelnih stranah, dobitih razvedkoy za vremya s 15 iyunya po 1 iyulya 1911*, No: 2, Tiflis, 1911, s. 17-19.

³² "Şastie i smert İbragima-paşı", *İzvestiya Ştaba Kafkaskovo Voennogo Okrug (İŞKVO)*, No: 26, Tiflis, 1908, s. 46-57. Janet Klein, "Power in the Periphery: *The Hamidian Light Cavalry and Struggle over Ottoman Kurdistan 1890-1914*, Doktora tezi, Princeton University, 2002), s. 212.

³³ Bugünkü Barzani aşiretinin atasıdır.

Yeni Rejimin uğraştığı en çetrefilli konulardan bir diğeri ise arazi meselesi olmuştur. Bu sorun, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren başka ülkelere göç eden bazı Ermeni topraklarının ve mallarının bölgedeki nüfuzlu aşiret reislerince ele geçirilmesi olarak özetlenebilir. Bilhassa II. Meşrutiyetin ilanı sonrası pek çok Ermeni, eski arazilerinin kendilerine geri verilmesini hükümetten talep etmiştir. Bu konunun bir çözüme kavuşturulması için Daşnaksütyun ile ortak hareket eden Jön Türkler,³⁴ sorunun yoğun olduğu mahallerde mobil komisyonlar oluşturmuşlardır. İlk zamanlar arazi meselesinin çözümünde verimli sonuçlar alınmış ve bazı yerlerde Ermenilere ya arazileri geri verilmiş ya da uğradığı zarara muadil bir bedel ödenmiştir. Bu gelişmeler Daşnaksütyun'da hükümetin doğu vilayetlerinin yapısında Ermeniler lehine bazı değişiklikler yapacağı beklentisinin doğmasına neden olmuştur. Hiç kuşkusuz, İTK'nın ilk iktidar döneminde Ermeni nüfusun isteklerine bu kadar ehemmiyet vermesinin belli gerekçeleri vardır. Öncelikle Jön Türkler ve bu hareketin en ön planında yer alan subay ve bürokrat sınıfı, "Osmanlılık" ideolojisini benimsemişlerdi. İlk emelleri imparatorluğun dağılmasını engellemek, Müslüman ve gayrimüslim tüm unsurların birliğini sağlamak (ittihad-ı anasır) ve halkı Osmanlı tabiyeti etrafında birleştirmektir.³⁵ Ancak bu şekilde ülkenin çöküşünün engellenebileceği düşünülüyordu. Bu nedenle tıpkı Balkan halkları gibi geçmiş yüzyılda ayrılıkçı hareketlere yönelen Ermenilerin sempatisinin kazanılması çok önemlidir. Ayrıca Daşnaksütyun komitesini kendisine müttefik yapan İTK, böylece Ermeni sorununa dış müdahaleyi önlediği gibi, Eski Rejimin kalıntılarıyla mücadelede de önemli bir destek kazanıyordu.

Rusya'dan Destek Arayan Kürt Aşiret Reisleri

Babali'nin yeni yönetiminin bu politikaları Kürt aşiretleri arasında huzursuzluklara sebep oldu. Bilhassa Hamidiye alaylarına kayıtlı aşiretler, İTK-Daşnaksütyun ittifakından rahatsız oldular³⁶ ve 1910 yılı başlarından itibaren, Rus istihbaratının verdiği bilgilere göre, genel bir isyan hazırlamak üzere gizli toplantılar organize etmeye başladılar.³⁷ Merkez ile ilişkilerdeki bu parçalanma, bazı etkili Kürt reisleri yeni bir himaye aramaya yöneltti. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca gittikçe daha çok güneye inen ve Batı İran'ı nüfuz alanı ilan eden St. Petersburg hükümeti, Kürtler açısından önemli bir çekim merkezi hâline geldi.

³⁴ Tırkova, *age.*, s. 66; BOA DH.SYS, Dosya No: 23, Vesika No:1. Dahiliye Nezaretinden Van, Erzurum, Bitlis, Mamuretülaziz vilayetlerine Şifre, 15 Mart 1326 (28 Mart 1910).

³⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.369; Şükrü Hanioglu, *Doktor Abdullab Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s.209; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 265-279.

³⁶ RGVIA, F. 2000, Opis 1, D. 7716, l. 82, Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahından Genelkurmay General-Levazım Subayına, Tiflis, 15 Ağustos 1910.

³⁷ Aynı yerde, D. 3824, l. 8, Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahından Genelkurmay General-Levazım Subayına, Tiflis, 16 Şubat 1910.

En büyük aşiretlerden biri olan Hayderanlı'nın reisi Hüseyin Paşa da Rus yetkililerden destek arayan bölgesel figürlerden birisiydi. İstanbul hükümeti tarafından hakkında kovuşturma başlatılan Hüseyin Paşa, hayatının tehlikede olduğunu düşünerek, Emin Paşa ve Timur Paşa gibi ileri gelen yandaşlarıyla beraber Rus nüfuz bölgesinde yer alan Maku Hanlığı'na (İran'ın Hoy vilayetine bağlı vassal bir yerleşim yeri) göç etti. Buradaki yerel Rus idareciler tarafından son derece sıcak karşılanan Kürt aşiret reisi,³⁸ kendisinin ve aşiretinin himaye altına alınmasını, Rus vatandaşlığına kabulünü ve Osmanlı sınırına yakın bir yere yerleştirilmelerini talep etti. Hüseyin Paşa'nın bu isteklerine verilen tepki ve yapılan yazışmalar St. Petersburg'un Kürtler karşısındaki pozisyonunu oldukça açık bir biçimde yansıtmaktadır. İran'daki Rus yetkililer, Dışişleri Bakanlığı ve Kafkasya Genel Valiliğinin bilgisi ve onayı ile Hüseyin Paşa'nın sadece kendi ailesiyle Kuzey Kafkasya topraklarında bir bölgeye yerleşmesini kabul etmiştir. Hayderan aşiretinin İran veya Rusya'daki bir bölgeye yerleştirilmesi ise bu kadar büyük bir unsurun istikrarsızlık ve düzensizlik yaratabileceği gerekçesiyle reddedilmiştir.³⁹ Kürt reisin Osmanlı sınırına yakın bir yere yerleştirilmek istenmemesinin sebebi ise Babiâli'nin tepkisinden kaçınılmasıdır. İTK iktidarı, 1910'dan bu yana Kürtler arasında yoğunlaşan hükümet karşıtı havadan yer yer Rusya'yı sorumlu tutmaktaydı.⁴⁰ Bu nedenle Hüseyin Paşa'nın, St. Petersburg'un izniyle sınıra yakın yerlerde faaliyet göstermesi iki ülke arasındaki ilişkilerin ciddi oranda kötüleşmesine yol açabilirdi. Nitekim Babiâli'ye gelen istihbarat bilgilerine göre Kürt reisin göçünden hemen sonra Van ve Erzurum vilayetlerindeki çeşitli aşiret temsilcileri kendisiyle bağlantı kurarak, isyan hazırlığına başlamışlardı.⁴¹ Rusya ise Hüseyin Paşa'yı bir isyanda kullanmayı düşünmemekteydi. Dışişleri Bakanı Sazonov'un ifade ettiği gibi esas amaç, bu tip liderler aracılığıyla bölgedeki Kürtler arasında Rusya'nın nüfuzunun arttırılmasıydı.⁴²

Sadece Kürt aşiret reisleri Rusya'ya politik sebeplerle başvuruyordu, aynı zamanda Çarlık memurları da Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde etkin faaliyet göstermekteydiler. Rus konsolosluk yetkilileri ve askeri istihbaratçılar otorite sahibi Kürt liderlerle görüşmeler yapmaktaydılar. Bu görüşmelerin en temel

³⁸ AVPRİ, Fond 180, Posolstvo v Konstantinopole, 1907-1913, Opis 517/2., D. 3572, l. 1, Klemm, S. Petersburg, 22 Ocak/4 Şubat 1910.

³⁹ RGVIA, aynı yerde, d. 7716, l. 30 ob., Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahından Genelkurmay General-Levazım Subayına, Tiflis, 11 Mart 1910; Aynı yerde, l. 47-48, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarından A. A. Polivanov'a (Savaş Bakanı Yardımcısı T. A.), 23 Nisan 1910.

⁴⁰ Aynı yerde, l. 30 ob. Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahından Genelkurmay General-Levazım Subayına, Tiflis, 11 Mart 1910.

⁴¹ BOA.DH.MÜİ. Dosya No: 77-2, Vesika No: 18. Van vilayetinden Dahiliye Nezaretine, 8 Nisan 1326 (21 Nisan 1910).

⁴² AVPRİ, F. 180, Posolstvo v Kontantinopole, 1907-1913, Opis 517/2, D. 3572, l. 9-9ob., Sazonov'un raporu, 17/30 Nisan 1910.

konusu bir dış himaye sağlanması meselesiydi. Sözelimi Musul vilayetinde Talabani, Zengene ve Hamavend aşiretlerini temsilen Şeyh Muhammed Ali, Bağdat'taki Rusya başkonsolosuna otuz bin ailenin Rus vatandaşlığına geçmeyi talep ettiğini bildirmiştir.⁴³ Şeyhin temel rahatsızlığı Kanun-i Esasi ve hükümetin Ermenilerle yakınlaşmasıdır. Rus gözlemciler bu dönemde pek çok Kürt şeyhinin benzer sebeplerle kendilerine himaye için başvurduklarını, hatta Çarlık yetkililerine Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerini işgal etme çağırısı yaptıklarını yazmaktadır.⁴⁴ St. Petersburg ise yaptığı görüşmelerde, bir Osmanlı-Rus savaşının çıkması durumunda Kürtlerin hangi tarafı seçeceği veya tarafsız kalıp kalmayacakları sorusuna cevap aramıştır. Ancak kesin vaatlerde bulunmaktan veya bir isyanın fitilini ateşlemekten kaçınmıştır. Zira bu tür bir bölgesel karışıklık sadece Osmanlı topraklarıyla sınırlı kalmayabilir, İran'a ve Rusya topraklarına da yansiyabilirdi.

Rusya açısından en önemli açmaz ise Kürtlerin Ermenilere karşı düşmanca tutumlarıydı. Rusya'nın yandaşları arasında sadece Abdürrezzak Bedirhan, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir Kürt-Ermeni ortak ayrılıkçı hareketinin oluşturulmasından bahsediyordu. Esasen bu dönemde Osmanlı'dan bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını arzulayan en önemli politik aktör de Abdürrezzak Bedirhan'dı. Osmanlı ve İran Kürtlerinin birleştirilerek Rusya vesayetinde olacak bir Kürt yapılanması onun nihai amacıydı.⁴⁵ Ondokuzuncu yüzyılın ünlü Kürt Emiri Bedirhan'ın soyundan gelen, bu nedenle doğu vilayetlerinde belli bir etkiye sahip olan Abdürrezzak Bedirhan, bir dönem St.Petersburg'daki Osmanlı elçiliğinde sekreter olarak görev yapmıştı. Bu nedenle Rusya'nın siyasi yaklaşımlarını yakından bilmekteydi. Genel kanaate göre Bedirhan, St.Petersburg'daki görevi sırasında Rusya'ya meyletmeye başlamıştır.⁴⁶ 23 Mart 1906 tarihinde İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa'nın suikasta uğramasından sorumlu tutulanlar arasında olan Abdürrezzak Bedirhan, bu suikaste müteakip Trablusgarp'a sürgün edilmiştir. Ancak 1910 yılında sürgünden dönmesine izin verilen⁴⁷ Bedirhan, İstanbul'daki Rusya Elçiliğinin bilgisi dâhilinde Tiflis'e giderek buradaki Rus yetkililerle, özellikle de KABK

⁴³ Aynı yerde, I. 86-86 ob. Bağdat'taki Genel Konsolosun İstanbul Elçisine şifreli raporu, 9 Aralık 1911.

⁴⁴ A. B. Benzengr, "Zapiska o Kurdistane", *Sbornik geografičeskib, topografičeskib i statističeskib materialov po Azji*, LXXXIV, 1911, s. 27.

⁴⁵ Somakian, *age.*, p. 54.

⁴⁶ Celile Celil, *Kürt Halk Taribinden 13 İlginçYaprak*, Çev. Hasan Kaya, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2007, s. 10

⁴⁷ Michael A. Reynolds, "Abdülrezzak Bedirhan: Ottoman Kurds and Russophile in the Twilight of Empire", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Volume 12, No: 2, Spring 2011, p. 423.

memurlarıyla işbirliği içinde çalışmaya başlamıştır.⁴⁸ Tıpkı Hüseyin Paşa olayındaki gibi St. Petersburg'un buradaki temel gayesi de bir ayaklanma çıkartmak değil, fakat Osmalı-İran sınırı civarında meskûn Kürt unsurlara nüfûz edebilmektir. Bu amaçla Rus Kazak/Kozak güçlerinin koruması altında, başta Simko olmak üzere İran'daki aşiret reisleriyle görüşmeler yapan Abdürrezak, Kürtler arasında Rusya yanlısı propaganda yapmaya girişmiştir.⁴⁹ Kendi anılarından öğrendiğimiz kadarıyla, Kürt lider Kotur, Soma, Bradost, Salmas ve Urmiye'deki etkili bazı şeyhlere bağımsızlık için Rus desteğinin önemini anlatmıştır.⁵⁰ 1911 Martında hududu geçerek taraftarlarıyla birlikte Van vilayetine gelen Abdürrezak, vilayetin ileri gelenleriyle de gizli toplantılar organize etmiştir.⁵¹ Bu toplantıların ana konusu Rusya'nın desteğiyle otonom bir "Kürdistan'ın" kurulmasıdır.

Abdürrezak Bedirhan'ın Tiflis'e avdetinden itibaren tüm faaliyetleri Osmanlı istihbaratı tarafından takip edilmiş ve doğu vilayetlerindeki yerel idareler Kürt reisin emelleri ve düşmanca çabaları konusunda defalarca uyarılmışlardır. Vilayet valileri ise Babıâli'den konuyla ilgili acil önlemler alınmasını ve öncelikle bölgedeki jandarma kuvvetlerinin takviye edilerek, hudut kontrolünün güçlendirilmesini talep etmişlerdir.⁵² Bu sırada, bilhassa Van ve Bitlis vilayetlerinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen raporlarda, Abdürrezak'ın ayrılıkçı faaliyetlerinin baş sorumlusu ve kışkırtıcısı olarak St. Petersburg gösterilmekteydi. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, İran ve Kafkasya'daki Rus yetkililer pek çok kez Kürt lideri açıktan Osmanlı karşıtı bir eyleme girişmemesi konusunda uyarılmışlardır.⁵³ Rusya-Osmanlı ilişkilerinde bu dönemin genel özelliği iki tarafın da yaklaşan genel savaşta Kafkasya cephesinde karşı karşıya geleceklerini bilmesi, fakat erken bir çatışmadan kaçınmasıydı. Zira iki ülke de ordularının, özellikle de donanmalarının güçlendirilmesiyle meşguldü ve erken patlayacak bir silahlı çatışmanın kendilerini hazırlıksız yakalamasından endişe ediyorlardı. Bu çerçevede Abdürrezak Bey, St. Petersburg'un elinde Kürtler arasında nüfûzunu yaymak için önemli bir araçtı. Ancak bu nüfûzdan barış

⁴⁸ AVPRİ, Posolstvo v Konstantinopole, 1907-1913, Opis 517/2, D. 3572, l. 57. Kohanovski'ye telgraf, Tiflis, 20 Kasım 1910. Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 182.

⁴⁹ AVPRİ, aynı yerde, l. 64, D. S. S. Kohanovski'nin İstanbul Elçisine gizli telgrafının kopyası, 8 Mart 1911.

⁵⁰ Abdürrezak Bedirhan, *Otobiyografya*, Çev. H. Cuni, Peri Yayınları, İstanbul, 2000, s. 27.

⁵¹ BOA DH.SYS., Dosya No: 24, Vesika No: 2-1.Erzurum vilayetinden şifre, 27 Şubat 1326 (17 Mart 1911); BOA. MV, Dosya No: 152, Vesika No:78. Dahiliye Nezaretinden, 15 Mayıs 1327 (28 Mayıs 1911).

⁵² BOA DH.SYS., DosyaNo: 7, VesikaNo: 2-2. Dahiliye Nezaretinden Sadarete, 28 Teşrin-i evvelsene 1327 (10 Kasım 1911).

⁵³ AVPRİ, aynı yerde, l. 27, Çirkov'un Tahran'daki "Güvenilir Kişiyeye" gönderdiği gizli raporunun kopyası, 14 Şubat 1913.

döneminde değil, sadece savaş halinde aktif olarak yararlanılması planlanıyordu. Kafkasya Genel Valiliği Diploması Kalemi Müdürü Kohanovski'nin ifade ettiği gibi, Rusya başgösteren ve kaçınılmaz olan savaşta Abdürrezak Bedirhan gibi bir taraftarın sunacağı perspektiflerden faydalanabilir ve Kafkasya cephesinde verimli sonuçlar alabilirdi.⁵⁴

Mayıs 1911'de Osmanlı kuvvetlerinin takibat başlatması nedeniyle tekrar Tiflis'e dönmek zorunda kalan Kürt lider, bundan sonraki faaliyetlerini İran'ın Hoy şehrinde yoğunlaştırmıştır. Doğrudan bir ayaklanma örgütlemeye girişmek yerine, daha çok "Kürt milliyeti" fikrinin yerleştirilmesi ve Rusya'da Kürtler üzerine akademik çalışmaların gelişimi bu dönemde onun temel ilgi alanı olmuştur. Abdürrezak Bedirhan, Şubat 1913'te Hoy'da "Gehandini" (Aydınlanma) Cemiyetini kurmuştur. Bu örgütün amacı önce İran, sonra ise Osmanlı Kürtlerinin "aydınlatılarak", onlar arasında milli bilincin yerleştirilmesi olarak tanımlanmıştır.⁵⁵ Hoy'daki Rus Viskonsülü Çirkov ile yaptığı görüşmede Cemiyetin Rusya tarafından himaye altına alınmasını rica eden Abdürrezak, Osmanlılara karşı şu düşmanca sözcükleri sarfetmiştir: "Türk (Osmanlı) ve İran hâkimiyeti ile çevrelenmiş Kürtler bu zamana kadar Avrupa uygarlığı ile ilişki kurma şansı bulamadılar. Halkın eğitimi ile hiç meşgul olmayan İranlılardan hiçbir şey beklenemez, Türkler ise bizim soydaşlarımızı her zaman cehaletin karanlığına mahkûm etmeye gayret gösterdiler. Kürtler bu nedenle acınası ve ilkel bir zihinsel gelişim düzeyinde kaldılar. Bu arada, halkımızın Rusya ile yakınlaşması, onu uygarlıktan ayıran yüzlerce yıllık engeli ortadan kaldırıyor ve bize uygarlığı Kuzeyden kabul elde etme şansı veriyor."⁵⁶

Abdürrezak Bedirhan'ın himaye isteği Çirkov tarafından kabul edilmiş ve hemen ardından söz konusu dönem için oldukça geniş çaplı bir proje ortaya sürülmüştür: Hoy'da bir Kürt okulunun kurulması ve zamanla muadillerinin İran'ın Osmanlı sınır bölgelerine yayılması. Sonuç olarak Abdürrezak'ın çabaları ve Simko'nun maddi destekleriyle Ekim 1913'te Kürt okulu açılmıştır. Yapılan açılış töreninde Hoy şehrindeki Rus memurlar da hazır bulunmuşlardır. Hiç kuşkusuz Rus viskonsülü Çirkov'un desteği olmadan böyle bir okulun İran topraklarında kurulması düşünülemezdi. 30 Ekim 1913 yılında İstanbul elçiliğine gönderdiği raporda Çirkov, Kürt kitlelerin Rus müfredatına uygun olarak öğrenim görmesinin öneminden bahsetmektedir. Viskonsüle göre Kürt kitlelerin Rus vataniyle daha sıkı bağ kurmalarının yegâne yolu eğitimden geçmektedir.⁵⁷ Bu okul, Rusya hariciyesi tarafından Kürtlerin Rus nüfûz dairesine alınmasının bir aparatı olarak düşünülmüştür. İTK liderleri Hoy'da

⁵⁴ Aynı yerde, l. 75-75 ob. D. S. S. Kohanovski'nin gizli telgrafı, Tiflis, 7 Haziran 1911.

⁵⁵ Aynı yerde, l. 80-81.

⁵⁶ Aynı yerde, l. 23-23 ob Çirkov'un Tahran'daki "Güvenilir Kişiyi" gönderdiği gizli raporunun kopyası, 14 Şubat 1913.

⁵⁷ Aynı yerde, l. 207 ob., Hoy'dan İstanbul Elçiliğine, 30 Ekim 1913.

açılan okulu, doğu vilayetlerinin geleceği açısından son derece tehlikeli bulmuşlar⁵⁸ ve buna cevap olarak Van vilayetinin çeşitli yerlerinde Osmanlı Kürt okullarının açılması planlanmıştır.

İTK'nın Doğu Vilayetlerindeki Politik Dönüşümü

İTK iktidarınca 1912 yılı başlarından itibaren Kürt nüfusun yerleşik olduğu mahallere dinî önderler gönderilmeye başlanmıştır. Bu politika Jön Türklerin iktidardan belli bir süreliğine uzaklaştırıldığı Temmuz 1912-Ocak 1913 arasında da devlet tarafından aralıksız sürdürülmüştür. 1914'e gelindiğinde ise Babiâli baskını sonrası "tam iktidar" haline gelen İTK, dinî önderlerin Doğu vilayetlerindeki propagandalarına daha fazla bel bağlar hâle gelmiştir. Merkezden gönderilen vaizler Kürt aşiretlerini başta Rusya olmak üzere "kafirlerle" karşı savaşmaya hazırlanmaya çağırıyordu.⁵⁹ "Müslümanların birleşmesi" yönündeki çağrılar özellikle İran ile sınır olan bölgelerde yoğunluk kazanıyordu.⁶⁰ Yanı sıra 1912-1914 arası panislamist propagandanın merkezi Van ve Bitlis vilayetleri olmuştur. Zira Abdürrezak ve Bedirhan sülalesinin büyük etkiye sahip olması dolayısıyla, ayrılıkçı eğilimleri durdurmak için buralara özel bir önem atfedilmiştir.⁶¹

İTK'nın Ermeni hareketiyle yakınlaşmadan panislamist propagandaya doğru kaymasını yorumlayabilmek için devletin içte ve dışta yaşadığı dönüşümleri incelemek gerekmektedir. İlk olarak Balkanların kaybı (1912-1913) sonucu, imparatorluk, ezici çoğunluğu Müslümanlardan oluşan bir Asya devleti haline gelmiştir. Bunun yanında Arnavutluk ve Yemen isyanları ile ülkenin Türk olmayan halklarında görülen genel huzursuzluk, Jön Türkleri ayrılıkçılığı şiar edinebilecek tüm hareketleri sert bir şekilde önlemeye yönelmiştir. Ayrıca, yaklaşık olarak 1911 senesinden itibaren Daşnaksütyun-İTK ittifakı çatırdamaya başlamıştı. Bunun önemli sebeplerinden biri arazi meselesinin çözümünün son derece yavaş ilerlemesi ve kayda değer bir gelişme katedilememesidir. Bunun yanında, 1911'den başlamak üzere özellikle Van ve Bitlis vilayetlerinde çeşitli Kürt aşiret gruplarının Ermenilere yönelik saldırılarında büyük artış meydana gelmiştir.⁶² Zira Trablusgarp ve Balkan Savaşları, iç isyanlar ve muhalefete

⁵⁸ BOA., Aynı yerde, DosyaNo: 121, VesikaNo: 5, Savaş Bakanlığında Dahiliye Nezaretine, 9 Şubat 1329 (22 Şubat 1914).

⁵⁹ "Brojenie v Kurdistane", *Svodka svedeni o soşredelnih stranah, dobitih razvedkoj, za vremya s 1 po 15 maya 1913 goda*, No: 46, Tiflis, 1913, s. 3.

⁶⁰ BOA DH.ŞFR, Dosya No: 444, Vesika No: 112, Bağdat Havalisi Genel Kumandanı Cavit'ten Dahiliye Nezaretine, 4 Temmuz 1330 (17 Temmuz 1914).

⁶¹ BOA DH.SYS, Dosya No: 23, Vesika No: 14, Diyarbakır Vilayetinden Dahiliye Nezaretine, 20 Haziran 1328 (3 Temmuz 1912).

⁶² RGVIA, F. 2000, Opis 1, D. 7716, l. 261. Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahından Genelkurmay General-Levazım Subayına, Tiflis, 25 Temmuz 1911; E. K. Sarkisyan, Politika

hükümet arasında yaşanan şiddetli politik çatışmalar sebebiyle sarsılmakta olan merkez, Doğu vilayetlerindeki olaylara müdahalede zayıf kalmaktaydı. Kürt aşiretlerle Ermeniler arasındaki çatışmalar o kadar artmıştır ki, Erzurum'daki Rusya konsolosluğu sekreteri Vişinski, 23 Kasım 1912 tarihindeki yazısında meşrutiyetin ilanından bu yana Ermeniler için hiçbir şeyin değişmediğini ileri sürmektedir.⁶³ 1913-1914 arası ise İstanbul'daki Ermeni Patrikliği Babıali'ye sayısız şikayet dilekçesi vererek, hükümetten doğu vilayetlerindeki Ermeni halkını korumasını talep etmiştir.⁶⁴ Buna bağlı olarak Ermeni nüfus arasında Büyük Güçlerin Ermeni sorununa müdahalesini talep edenlerin sayısı çoğalmaya başlamıştı. Nitekim 1913 yılının mayısında Rusya tarafından Ermeni Reform projesi ortaya atılmıştır. Bu proje ile altı doğu vilayetinin (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas) Büyük Güçler tarafından atanacak tek bir Hristiyan veya Avrupalı Genel Vali yönetiminde birleştirilmesi amaçlanıyordu. Bölgenin imparatorluktan koparılmasının ilk aşaması anlamına gelen Ermeni reform projesi, Doğu vilayetlerinde en büyük Müslüman nüfusu olan Kürtlerin devlet nezdindeki önemi arttırmıştır. Bütün bu gelişmeler nihayetinde Osmanlıcılık ideolojisi de zayıflamıştır. Müslüman ve gayrimüslimlerin birliğinden pratikte söz etmek artık mümkün değildi. Böylece 1908'in "hürriyet, müsavat, adalet" sloganlarının yerini İslami söylemler almış, devlet Kürtlerin sadakatini sağlamak için giderek daha da sık dinî argümanlara başvurur hâle gelmiştir. Bu özellikle İTK liderlerinin nutuklarına ve konuşmalarına yansımıştır. Sözelimi İktisat Nazırı Cavid Bey ve Ömer Naci Bey 1911 yazında doğu vilayetlerine yaptıkları gezide panislamist bir söylemle Kürt reislerin hükümete desteklerini elde etmeye çalışmışlardır.⁶⁵ İTK yetkililerinin bu seyahatini yakından takip eden KABK görevlileri, Cavid Bey'in Van vilayet konağında halka yaptığı hitapta şöyle dediğini kaydetmişlerdir: "Hükümet yirmi yıl boyunca (bölgede) okullar açarak, tüm gücüyle din adamları ve molla kadroları yetiştirmeye çalışacaktır. İşte bu kadrolar Osmanlı halkını geliştirecek ve panislamizmin ülke içinde ve dışında yayılmasını sağlayacaktır."⁶⁶

Bölgedeki hassas sosyo-politik dengeler dikkate alındığında, Bâbüali'nin Kürt politikasındaki bu değişikliğin bu defa Ermeni nüfusun aleyhine olduğu

osmanskovo pravitelstva v Zapadnoy Armeni i derjavi posledney četverti XIX i načale XX vv., İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, Erevan, 1972, s. 256.

⁶³ G. S. Petrosyan, *Armyanski vopros i armyano-russkie otnoşeniya v načale XX veka*, RHTU im. Medeleeva, Moskva, 1996, s. 64.

⁶⁴ *Mejdunarodnie otnoşeniya v epokhu imperializma. Dokumenti iz arhivov Tsarskovo i Vremennovo pravitelstv 1878-1917 gg.* (Pod red. L. A. Teleşevoy), Seriya 2, 1900-1913 gg., T. 20, Gosudarstvennoe izdatelstvo političeskoy literaturi, Moskva; Leningrad, 1938-1939, s. 175-176.

⁶⁵ RGVIA, aynı yerde, l. 264. Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahından Genelkurmay General-Levazım Subayına, Tiflis, 1 Ağustos 1911.

⁶⁶ Aynı yerde, l. 267-267 ob. Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahından Genelkurmay General-Levazım Subayına, Tiflis, 13 Ağustos 1911.

soylenabilir. Ancak yukarıda dile getirilen iç ve dış gelişmeler ışığında imparatorluğun ciddi bir beka sorunu olduğu açıktır. Savaşlar, isyanlar ve iç mücadeleler sonucu gelinen noktada vilayet idareleri, Kürt aşiretlerinin muhtemel bir genel kalkışmasını bastırmaya muktedir değildir. Bazı Kürt reislerinin ve şeyhlerinin gözünde Kanun-i Esasi'nin ilânı ve Daşnaksütyun ile yakınlaşma nedeniyle meşrû görülmeyen İTK iktidarı, yaklaşmakta olan savaşta bu politik yerel aktörlerin desteğine ihtiyaç duyuyordu. Rusya-Osmanlı ilişkileri bağlamında ise giderek artan sayıda bölgesel Kürt liderin St. Petersburg ile yakın ilişkiye girmesi ve Kürt unsurlarda Rusya'ya geniş çaplı bir yönelimin ortaya çıkma ihtimali, Babıali'yi izlediği politikada acil değişiklik yapmaya itmiştir. Kuşkusuz Kürt aşiret reisleriyle yakınlaşma, bu defa Ermeni nüfusun hükümete karşı azalan sempatisinin kaybedilmesi demektir. Böylece ortaya çıkan siyasi açmaz, II. Meşrutiyetin ilanından birkaç yıl sonra Jön Türkleri II. Abdülhamit'in siyasetine dönüş yapmaya yöneltmiştir. KABK'dan Rus Genelkurmayına gönderilen 13 Ağustos 1911 tarihli bir raporda şöyle denilmektedir: “Hiç şüphesiz Jön Türklerin, Kürtleri kendi taraflarına çekmesinin tek bir yolu var: Müşterek din olarak İslam'a dayanmak ve Kürtlere Ermenilerle ilişkilerinde hareket serbestisi sağlamak. Ermeniler, Jön Türklerin Kürtlerle anlaşmasının ve giderek daha sıkı işbirliğine gitmelerinin kendileri için yeni dertler yaratmaya gebe olduğunu biliyorlardı; kuşkusuz bunun Ermenileri endişelendirmemesi mümkün değildi.”⁶⁷

II. Abdülhamit'in politikalarına dönüş Babıali'nin aşiretlerle ilişkilerinde önemli farklılık yaratmıştır. Temel rahatsızlıklarının sebebi Kanun-i Esasi ve Yeni Rejim olan Kürt reislerle belli bir uzlaşma sağlanabilmiştir. Sözelimi Hüseyin Paşa gibi nüfuzlu bir muhalif dahi –hakkında af çıkarılıp, yurda döndürülerek- İTK saflarına kazandırılmış ve kamuoyu önünde hükümete desteğini beyan etmiştir.⁶⁸ Ancak Abdürrezzak, Şeyh Barzan, Molla Selim (Bitlis isyanının sahadaki lideri) gibi doğrudan ayrılıkçı emellere sahip liderleri merkezin etki alanına çekmek mümkün olmamıştır. Bu da Rusya'nın Kürtler konusunda sahip olduğu inisiyatif ve nüfûz potansiyelini sürdürebilmesi anlamına geliyordu. I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Babıali ile Petersburg arasında Kürtler özelinde yürütülen mücadele devam etmekteydi.

Sonuç

Rusya'nın Ortadoğu'ya yönelik dış siyasetindeki amaçları öncelikle İran'ın Kuzeybatısında ve Kafkasya hududunda düzenin korunması ve istikrarın sağlanması idi. Bu nedenle barış zamanında Babıali ile Kürtler üzerinden karşı

⁶⁷ Aynı yerde.

⁶⁸ Aynı yerde, I. 266. Kafkasya Askeri Bölgesi Karargahından Genelkurmay General-Levazım Subayına, Tiflis, 3 Eylül 1911.

karşıya gelmekten veya bölgede silahlı bir çatışmanın fitilinin ateşlenmesinden kaçınmıştır. Rus yetkililerin üzerine dikkatle eğildikleri diğer bir konu ise Hamidiye alaylarında görev almış aşiretlerle Ermeniler arasındaki çatışmalar olmuştur. Balkan Savaşları sonrasında Ermeni hareketine yoğun destek vermeye başlayan St. Petersburg, böylece iki unsuru dengelemede bir açmazla karşı karşıya kalmıştır. Ancak Rus yanlısı olarak görülebilecek çeşitli Kürt aşiretlerinin desteğinin kazanılması -Ermeni politikasıyla çelişmesi pahasına da olsa- Rusya hariciyesi için son derece önemliydi. Bununla beraber İran ve Tiflis'teki Rus yetkililer, nüfuzları altındaki Kürt reislerini Osmanlı İmparatorluğu'na karşı silahlı bir kalkışmaya girişilmemesi konusunda defalarca uyarılmışlardır. Rusya açısından Kürtlerin –ve diğer unsurların- savaş döneminde alacakları pozisyon önemliydi. Nitekim 1914 yılına gelindiğinde daha radikal adımların atılmaya başladığını görmekteyiz. Daha önce ifade ettiğimiz gibi İran'daki bazı Kürt aşiretlerden düzensiz birlikler oluşturulması planlanıyordu. Buna ek olarak Osmanlı'daki ayrılıkçı aşiretlere de silah ve cephane yollanması, Kafkasya'daki savaşın eşliğinde (Haziran 1914) üst kademeler arasında tartışılmıştır.⁶⁹ Dışişleri Bakanı Sazonov, Savaş Bakanı Suhomlinov'a yolladığı yazıda şöyle demiştir: “Hiç şüphesiz Türkiye (Osmanlı) ile çatışma durumunda hem Kürtler, hem de Nasturiler bize hissedilir bir yardım gösterebilirler. Kürtlere etki etmek için emrimizin altında birkaç nüfuzlu Kürt ileri geleni bulundurmaktayız. Sözgelimi Abdürrezak Bey ve şu an Kafkasya'da yaşayan Şeyh Barzan.”⁷⁰ Böylece, ayrılıkçı Kürtlerin Rusya'nın elinde bir askerî aparat olduklarını ileri sürmek mümkündür.

İTK liderleri Doğu vilayetlerindeki hemen hemen tüm olumsuz olaylardan, başta Rusya olmak üzere, Büyük Güçleri sorumlu tutmaktaydılar. 1908-1911 yılları arasındaki yükselen Kürt ayrılıkçılığı ve meşrûtiyet karşıtı hareketler Yeni Rejimi ciddi oranda endişelendirmiştir. Hükümetin Anadolu'daki siyasi ve askeri zayıflığı ile Balkan Savaşları sonrasında bir Asya devleti hâline gelmesi ise Jön Türkleri politikalarını gözden geçirmeye itmiştir. Bu dönemde Kürtler konusunda devlet nezdinde en önemli kaygı, yeni rejimi meşrû görmeyen aşiretlerin Rusya himayesinde hareket etmeleri idi. Ermeni siyasetçilerle yakınlaşmanın ortadan kalkması ve siyasî olarak İslamî söylemlerin yükselişini bu çerçevede görmek gerekmektedir. Nitekim İTK yetkilileri de Ermeni ıslahatının çözümlenememesi ve Kürt politikasındaki dönüşümün sebebi olarak Büyük Güçleri göstermekteydiler. Osmanlı Mebusan Meclisi Başkanı (1908-1911) Ahmet Rıza, Rus gazeteci Tırkova ile yaptığı mülakatta Avrupa'nın kendilerini reformları uygulaması için rahat bırakmadığını ve sürekli müdahalelerle engel olduklarını söylemiştir. Tırkova ise Ahmet Rıza'nın

⁶⁹ Aynı yerde, D. 3851. l. 19. Urumiye'deki Viskonsülün Tahran'a gizli telgrafı, 21 Temmuz 1914.

⁷⁰ Aynı yerde, l. 17-17 ob., Dışişleri Bakanından Savaş Bakanı V. A. Suhomlinov'a, 23 Temmuz 1914.

sözlerini yorumlarken ona hak vererek, aslında Büyük Güçlerin Osmanlı'daki idari reformlara kayıtsız olduklarını, tek amaçlarının Osmanlı topraklarının zenginliğini paylaşmak olduğunu söylemiştir. Tirkova'ya göre doğu sorunun anahtarı Türkiye'nin iç durumunda değil, Avrupalı devletlerin "iştahlarında" aranmalıdır.⁷¹

Kaynaklar

Arřiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MHM. 738:5.

DH.KMS. 2-1:36.

DH.MUİ. 7-5:9.

DH.MUİ. 77-2:18.

DH.SYS. 7:2-1.

DH.SYS. 7:2-2.

DH.SYS. 13:5.

DH.SYS. 23:1.

DH.SYS. 23:14.

DHY.SYS. 24:2-1.

DH.SYS. 121:5.

DH.ŞFR. 435:8.

DH.ŞFR. 444:112.

DH.ŞFR. 662:97.

MV. 152:78.

Y.PRK-ASK. 254:22.

Rossiski gosudarstvenni voenno-istoričeski arhiv

F. 2000, Opis 1, D. 3824.

F. 2000, Opis 1, D. 7693.

F. 2000, Opis 1, D. 7716.

Arhiv vneshei politiki Rossikoy imperi

AVPRİ, F. 180, Posolstvo v Konstantinopole, 1907-1913, Opis 517/2, D. 3572.

⁷¹ Tirkova, *age.*, s. 27.

Kitap ve Makaleler

- ANDERSON Matthew Smith (1995) *Doğu Sorunu*, Çev. İ Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul.
- AYDOĞAN Erdal (2005) *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- BEDİRHAN Abdürrezak (2000) *Otobiyografya*. Çev. H. Cuni, Peri Yayınları, İstanbul.
- BENZENGR A. B. (1911) Zapiska o Kurdistane, *Sbornik geografičeskib, topografičeskib i statističeskib materialov po Azii*, LXXXIV.
- Brojenie v Kurdistane (1913), *Svodka svedeni o sopredelnib stranah, dobitih razvedkoi, za vremya s 1 po 15 maya 1913 goda*, No: 46, Tiflis, s. 1-11.
- CELİL Celile (2001) *Kürt Aydınlanması*, Çev. Arif Karabağ, Avesta, İstanbul.
- (2007) *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, Çev. Hasan Kaya, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- Deyatelnost turok v Kurdistane (1913), *Svodka svedeni o sopredelnib stranah, dobitih razvedkoy, za vremya s 15-go maya po 1-oe iyunya 1913 g.*, No: 47, Tiflis, s. 7-9.
- GORDLEVSKI B. A.(1913-1914) İz jizni kurdov, *İKORGO*, T. XXII, No: 4, s. 456-461.
- HANİOĞLU Şükrü (1981) *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- İstoriya otečestvennovo vostokovedeniya s sredini XIX veka do 1917 goda* (1997) (Redaktori A. A. Viganin, A. N. Hohlov i P. M. Şastiko), Moskva.
- KLEIN Janet (2002) *Power in the Periphery: The Hamidian Light Cavalry and Struggle over Ottoman Kurdistan 1890-1914*, Doktora tezi, Princeton University.
- KODAMAN Bayram (1986), *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği, Ankara.
- Kurdskaya konnitsa (1911), *Svodka svedeni o sopredelnib stranah, dobitih razvedkoy za vremya s 15 iyunya po 1 iyulya 1911*, No: 2, Tiflis, s. 1-42.
- LEWY Guenter (2005) *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Utah University Press, Salt Lake City.
- MAEVSKI V. T. (1904) *Voenno-statičeskoe opisanie Vanskovo i Bitlisskovo vilayetov*, Tiflis.
- MARDİN Şerif (2008) *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İletişim Yayınları*, İstanbul.
- Mejdunarodnie otnoşeniya v epokhu imperializma. Dokumenti iz arhivov Tsarskovo i Vremennovo pravitelstv 1878-1917 gg.* (1938-1939) (Pod red. L. A. Teleşevoy), Seriya 2, 1900-1913 gg., T. 20, Gosudarstvennoe izdatelstvo političeskoy literaturi, Moskva; Leningrad.

- Nekotorie iz vliyatelnih kurdskih glavarey s kratkoi karakteristikoy ih po svedeniyam za 1910-1911 godi (1992), *Svodka svedeni o sopredelnih stranah, dobitih razvedkoy, za vremya s 1-go Sentyabra po 1-oe Oktyabrya 1911 goda*, No: 7-8, Tiflis, s. 1-15.
- PETROSYAN G. S (1996) *Armyanski vopros i armyano-russkie otnoşeniya v načale XX veka*, RHTU im. Medeleeva, Moskva.
- Politiçeskoe polojenie v Kurdistane, Mesopotami i na Turetsko-Persidskoy granitse vo vtoroy polovine 1913 goda (1913), *Svodka svedeni o sopredelnih stranah, dobitih razvedkoi, po svedeniyam k 20 dekabrya 1913 goda*, No: 57, Tiflis, 1913, s. 1-17.
- REYNOLDS Michael A. (2011) Abdülrezzak Bedirhan: Ottoman Kurds and Russophile in the Twilight of Empire, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Volume 12, No: 2, Spring.
- SARKISYAN E. K. (1972) *Politika osmanskovo pravitelstva v Zapadnoy Armeni i derjavi posledney çetverti XIX i načale XX vv.*, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, Erevan.
- SOMAKIAN Manoug Joseph (1995) *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers 1895-1920*, I.B. Tauris, London.
- Şastie i smert İbragima-paşı (1908), *İzvestiya Ştaba Kafkaskovo Voennogo Okruga (İŞKVO)*, No: 26, Tiflis, s. 46-57.
- TIRKOVA Ariadna (1916) *Staraya Turtsiya i Mladoturki*, Petrograd.
- TUNAYA Tanık Zafer (1984) *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- VAN BRUINSEN Martin (2003), *Ağa Seyh Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul.
- VANLI İsmet Şerif (1992) The Kurds in the Soviet Union, *The Kurds: A Contemporary Overview* (Ed. Philip G. Kreyenbroek and Stefan Sperl), Routledge, London, pp. 193-218.